

A hermeneutika vonzásában

Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára

Ráció

Szerkesztette:
Bónus Tibor
Eisemann György
Lőrincz Csongor
Szirák Péter

Trójaiak a falóban?

Egy ismeretlen Németh László-levél

Kulcsár Szabó Ernő figyelmeztetett rá a Németh-centenárium idején, hogy Németh László önéletrajzi tárgyú írásait – az elemzés szorosabban az *Ember és szerepről* szólt – „a retorikait elfojtó olvasás illúziója” veszi körül. „A nem-fikciós státuszú Németh-szövegek legmakacsabb recepciós kliséi” közül „a feltárukozó, vallo-másos *őszinteség* nyelvi moduszát” említette: „hangsúlyozott önéletrajzisége épp azért függeszti föl a közlés jelölő, illetve figurális modusza közti kínos – kínosan *irodalmi* – feszültséget, mert a mindenről kíméletlenül számot adó önfeltárás nyelvének a vallomástevő őszinteségében vannak ott a referenciális biztosítékai. A nyelv referenciális működtethetősége itt a helyes jelentésképzésnek abból az illúziójából származik, hogy a tropológiai helyettesítések mozgását maga az igaz-ságban érdekelt vallomástétel képes feltartóztatni.” „A szöveg többnyire [...] jóval rezerváltabban viselkedik azzal a »közvetítésigénnyel« szemben, amellyel olvasatai vélik birtokba vehetni mindjárt egy egész »psziché« antropológiáját.”¹ Ha ez így van – és nemrég Gyáni Gábor meggyőző részletmegfigyelésekkel érvelt amellett, hogy nemcsak az önéletírói szövegek, hanem az esszék vonatkozásában, sőt azon túl is így van² –, ha az őszinteségérték alapja csakugyan a „referenciálisan stabilizálhatatlan föltárukozás beszédaktusa”,³ akkor a referenciális szembesítés egyéb módjainak keresése olyan technika lehet, amely elbizonytalaníthatja a gyanútlan olvasatot, nemcsak a szabatos egzaktuságot részleteiben, hanem „a közlés igazságtartalmának hozzáférhetőségét” egészében téve kérdésessé. Azt hiszem, az alábbi példa különösen alkalmas lesz az utóbbi művelet szükségességének szemléltetésére.

Egyébként az a sajátos helyzet, hogy elegendő azt belátnunk: az önéletírást a „*temporálisan* megképződő önazonosság szemléletszerkezeti szilárdsága [...] olyan erősen kötötte [...] a narratív közlésmód irodalmi mintáihoz [...], hogy azok modernségbeli változásai végül a biográfia legfőbb kritériumait is megin-

¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Arc és kánon. Az önértelmezés (nyelvi) eseményei az Ember és szerepben*, It 2001, 412–427, itt: 425., 413., 418.

² GYÁNI Gábor, *Miről vallanak Németh László önéletírásai?*, Tiszatáj 2008/1., 60–69. A tanulmány első-sorban a narratív identitás fogalmára épít.

³ KULCSÁR SZABÓ, *I. m.*, 416.

gatták.⁴ Ha ez a belátás teljesül, a továbbiakban már magára Németh Lászlóra támaszkodhatunk, aki bizonyos fokig nyíltabb kártyákkal játszott az önértelmező szövegek antropológiai megítélhetősége tekintetében, mint naiv olvasói. Egy 1931-es kritikájában áll a következő megállapítás: „Mihelyt egy tény vagy élmény igazi műalkotás levegőjébe került, elvesztette életbeli állampolgárságát. Az élet nem sinkófalhatja be a maga trójai falovát a művészetbe; művészi kulcsregény nincs, Trójában a faló is trójaiakkal lesz tele.”⁵

A címzett örököseinek hagyatékában maradt fenn Németh Lászlónak egy levele, amelyről nem tud a Németh-levelezés gyűjteményes kiadása,⁶ és amely alkalmas arra, hogy megvilágítson olyan személyes kapcsolatokat, amelyek ez ideig Németh László életművének kutatói előtt is nagyrészt ismeretlenek maradtak. A lelettől továbbá az is remélhető, hogy nemcsak a biográfia összefüggéseinek hálózatába lesz bekapcsolható, hanem egyes Németh-művek és az íróra jellemző szemléleti tendenciák megvilágítását is teljesebbé lehet tenni a segítségével. Az utóbbit viszont, a fentiek értelmében, csakis a referenciális és a figurális olvasat szoros együttese képes végrehajtani.⁷ Azt hiszem, a két olvasat egymásra épülve illeszkedhet igazán a közzététel jelen alkalmához, a Németh László életművét hosszú ideje interpretáló Kulcsár Szabó Ernő tudósi habitusához is.

Az ismeretlen Németh László-levél címzettje Zámor Ferencné Rédey Erzsébet. A levél szövege a következő:

Igen tisztelt Asszonyom!

Őszinte részvétellel értesültünk róla, hogy férje, a szép, nagy család szívósságáért csodált „öreg”, végül is megadta magát, a mindnyájunkat váró sorsnak. Házunk tisztelt, kedves alakja, jó barátaink apja és nagyapja tűnik el vele közülünk, senkinek a szívében sem hagyva olyan nagy hiányt, mint aki a közös életúton idáig kísérté.

Legyen meggyőződve mindnyájunk együttérzéséről.

Kezét csókolja:

Németh László

Aszófő, 1960. júl. 2.

⁴ *Uo.*, 413.

⁵ NÉMETH László, *Rédey Tivadar: Kritikai dolgozatok és vázlatok* = *Uó., Két nemzedék. Tanulmányok*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1970, 369. Vegyük észre a nagyon szoros szemléleti összhangot Kulcsár Szabó Ernő következtetésével: „Az irodalom diszkurzusába helyezett ékonstrukciónak az irodalmi hatástörténet nyelviségében nincs már módja visszamatatni valamely »igazabb« önmagára: olyan nyíltságba helyeződik, ahol nyelvi valóságként – és antropológiai támogatás nélkül – szólaltatja meg a recepció.” KULCSÁR SZABÓ, *I. m.*, 426. Természetesen más tekintetben a Kulcsár Szabó–elemzés jóval messzebbre is megy, amikor e gondolatot nem az irodalom, hanem a nyelv mögékerülhetetlenségének paradigmájába ágyazza, s felismeri, hogy Németh a nyelviségnek mint antropológiai létmódnak csak igen korlátozott formájával számol: *Uo.*, 414.

⁶ *Németh László élete levelekben 1949–1975, I–III.*, gyűjt., szerk. NÉMETH Ágnes, jegyz., utószó DOMOKOS Mátyás, kiad. DURÓ Gábor, Osiris, Budapest, 2000.

⁷ „Csak egy a referenciálissal egyidejűleg működtetett retorikai olvasás figyelhet föl [...] az inskripcióknak a rögzített jelentésképzés ellenében ható »közléseire«.” KULCSÁR SZABÓ, *I. m.*, 423.

Referenciális olvasás („...a Trója alá hajózó görögök”)⁸

Németh Lászlóéknak nemcsak Dimény Imre (*1922), az Országos Tervhivatal elnökhelyettese, majd a pártközpont mezőgazdasági osztályának vezetője, később mezőgazdasági miniszter (1967–1975) volt nevezetes szomszédjuk a Szilágyi Erzsébet fasor 79. szám alatt.⁹ Ugyanebben a házban élt feleségével és később egyik unokájával Zámor Ferenc gépészmérnök, a magyar vasúti gép- és szerelvénygyártás meghatározó alakja. Zámor (1877–1960) 1902 októberétől egészen 1945. évi nyugdíjazásáig a Ganz-gyár vagonosztályán dolgozott, fontos újítások és szabadalmak fűződnek a nevéhez. Szakemberként többek között az Árpád sínautóbusz, majd további fő- és szárnyvonal motorvonatok fejlesztésének irányítója volt, vezetőként pedig a gyár igazgatója, kormányfőtanácsos. 1948-ban ismét szolgálatba állt a gyárban, majd a budapesti metró tervezéséhez, később a MÁV Tervező Irodához hívták. 1957 januárjában került véglegesen nyugdíjba.¹⁰ Hetekkel halála előtt, 1960 májusában fejezte be egész életpályájára visszatekintő emlékezéseit.¹¹ 1905-ben vette feleségül Rédey Erzsébetet (1884–1970). Egyetlen gyermekük született, Zámor Magda¹² (1907–1994), aki 1929-ben Györgyi Géza belgyógyász-radiológus felesége lett. Györgyi Géza (1900–1975) 1923-ban szerezte orvosdoktori oklevelét, előbb az egyetemi belklinika tanársegédje, később a Kútvolgyi úti kórház osztályvezető főorvosa, nemzetközi publikációkkal bíró kutatóorvos, a röntgenkezelés rákterápiában való alkalmazásának magyarországi úttörője volt, 1945 előtt egyetemi magántanár, 1956-tól egyetemi docens. Györgyi Géza és Zámor Magda házasságából hét gyermek született, a felnőttkort hatan érték meg. A nagypapa hivatását a második fiú, Györgyi Ferenc (1932–1997), a Ganz-gyár mérnöke vitte tovább.

A Szilágyi Erzsébet fasorba a második világháború után került a család. Előbb a Györgyi–Zámor házaspár jutott lakáshoz gyermekeikkel a (mai) 81. sz. alatt, majd az idősebb nemzedék, a Zámor–Rédey házaspár számolta fel korábbi Buda-foki úti otthonát, és vásárolta meg a Zádor László által 1942-ben épített (mai) 79. sz. ház egyik, kiégett földszinti lakását 1947-ben. Kevéssel később, 1949-ben, a Török-vész úti háztól megválva foglalta el ugyanennek a fasori háznak egyik harmadik emeleti lakását a Németh család.¹³

⁸ Az idézet: NÉMETH László, *Szophoklész = Uő., Európai utas. Tanulmányok*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1973.

⁹ *Németh László élete levelekben*, 1811, 3280, 3561, 3735. sz.

¹⁰ BARÁNSZKY-JÓB Imre, *Zámor Ferenc = Magyar tudóslexikon A-tól Zs-ig*, főszerk. NAGY Ferenc, Better-MTESZ–OMIKK, Budapest, 1997, 883–884.

¹¹ Az emlékezések szövegének egyelőre csak elektronikus kiadása van: GYÖRGYINÉ ZÁMOR Magda, *A Györgyi (Giergl) és Zámor család története* (1990), kieg. ZIMÁNYI (GYÖRGYI) Magdolna (2005), <http://www.kfki.hu/~mzimanyi/giergl/giergl-zamor-csaladtortenet-2005-08-20.pdf>, 41–67.

¹² ZIMÁNYI (GYÖRGYI) Magdolna, *A Giergl családi hagyományok őrzése = Művészgenerációk. A Györgyi-Giergl család három évszázada. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban*, 2006. október 4–2007. március 5., szerk. BASICS Beatrix – GYÖRGYI Erzsébet – LINDNER Magdolna – ZIMÁNYI (GYÖRGYI) Magdolna, BTM, Budapest, 2007, 163–165.

¹³ NÉMETH László, *Magam helyett = Uő., Homályból homályba. Életrajzi írások*, I–II., Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1977, II., 129–130. További szomszédokról: *Uo.*, II, 183.

Lehetetlen, hogy Németh László ne azonosíthatta volna régi ismerősként újdonsült szomszédait nyomban a hurcolkodás idején. Annak persze nem tulajdoníthatunk nagy jelentőséget, hogy az író emlékezete számon tartotta a tényt, hogy dédapja a Ganz-gyár öntőmestere volt,¹⁴ hiszen Zámor Ferenc Ganz-gyárbeli karrierjének kezdetekor már az a Mechwart András sem volt a vezérigazgatói tisztségben, aki a Németh család legendáriuma szerint elorozta ősök, Gaál András találmányát.¹⁵ Azt sem tudhatjuk, felmerült-e Németh Lászlóban a „szívósságáért csodált” öreg Zámor kapcsán saját, az első világháborúban Szibériában hétéves hadifogságot szenvedett édesapjának a képe:¹⁶ Zámor hat évet töltött orosz fogságban ugyanakkor, emlékiratából kitűnik, hogy testi kondíciójáról és szellemi elfoglaltságáról ugyancsak nagy következetességgel igyekezett gondoskodni, és míg Németh József (1873–1946) papucsot kötött a krasznnojarszki piacra,¹⁷ Zámor Ferenc ugyanott maga faragta képkereteket és dominókockákat adott el. Már sokkalta inkább megteremthette Zámor Ferenc és Németh László személyes ismeretségét az a tény, hogy Zámor felesége, Rédey Erzsébet, a kondoleáló levél címzettje nem volt más, mint Rédey Tivadar (1885–1953) egyetlen nővére. Zámor frontszolgálata, majd hadifogsága idején a még nőtlen Rédey Tivadar a nénjével és annak leányával élt közös pesti háztartásban. Rédey a Nemzeti Múzeum hírlap-tárának vezetője, a színháztörténeti gyűjtemény létrehozásának kezdeményezője, a Magyar Könyvszemle szerkesztője, kritikus, színháztörténész volt, 1938–1949 között a Tudományos Akadémia tagja.¹⁸ A Németh László és Rédey Tivadar közötti kapcsolat, azt hiszem, kellőképpen ismert ahhoz, hogy itt ne kelljen hosszan részleteznünk: a húszas–harmincas évek fordulóján mindketten a Napkelet köréhez tartoztak, Rédey *Kritikai dolgozatok és vázlatok* című kötetéről Németh írt méltató hangú Napkelet-kritikát,¹⁹ míg Rédey a Németh-drámák Nemzeti Színházi bemutatóiról közölt színikritikákat (a *Villámfényről* 1938-ban, a *VII. Gergelyről* és a *Papuchósról* 1939-ben, a *Cseresyéről* 1942-ben). Az írásokban felvetett gondolataik dialógusa baráti beszélgetésekben is folytatódott. Erre enged következtetni az, hogy Németh Rédey-kritikájának megjelenése hónapjában Hoffmann Edith elkészítette Németh László árnyképét. A művészettörténész Hoffmann Edith (1888–1945) Rédey feleségének, Hoffmann Máriának (1885–1949) a húga volt, aki

¹⁴ NÉMETH László, *A kísérletező ember = A kísérletező ember. Tanulmányok*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1973, 7; NÉMETH, *Magam helyett*, 13.

¹⁵ NÉMETH, *Magam helyett*, I., 14. Igaz, Zámor már 1899-től, műegyetemi tanulmányaival párhuzamosan gyakornokoskodott a vagonosztályon, Mechwart pedig 1900-ban vonult nyugdíjba. De ezt csak a pontosság kedvéért kell megemlítenünk, gyakorlati fontossága aligha van.

¹⁶ Hadifogságbéli emlékirata megjelent: NÉMETH József, *Napló 1898–1911 – Hét év 1914–1921*, kiad., bev., jegyz. FÜZI László, Magvető, Budapest, 1993.

¹⁷ NÉMETH László, *A fordító plenitise = Uő., A kísérletező ember*, 624.

¹⁸ Zámor Magda idézett családtörténetének egyik, nyomtatásban megjelent része a Rédey Tivadar-ról szóló adatokat állítja össze: GYÖRGYINÉ ZÁMOR Magda, *Rédey Tivadar (1885–1953)*, Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 2003/2., 48–54.

¹⁹ Ebből az írásból való a trójai falovat említő fenti idézet is.

együtt is lakott a házaspárral (és a Hoffmann lányok szüleivel) a Buday László utcában. Az árnyképrajzolás a közös lakásban tartott baráti összejövetelek egyik kedvtelése volt.²⁰ Németh László belső tagja lett annak a társaságnak, amely ezeken a szerdai összejöveteleken megfordult. Kapcsolatuk a harmincas évek közepén sem hidegült el, amikor Rédey továbbra is megőrizte bensőséges baráti kapcsolatát házassági tanújával, Babitscsal, Hoffmann Edith pedig Török Sophie-val, akiktől Németh eddigre messze távolodott. Más kérdés, hogy a fiatalabb művészettörténész kolléga, Zádor Anna visszaemlékezése szerint a *Kisebbségben* megjelenése (1939) mégis törést okozhatott kapcsolatukban, legalábbis a mindig kiegyensúlyozott, derűs Hoffmann Edith tőle szokatlan szenvedélyességgel, „feldúltan és szinte szenvedőn” reagált.²¹ Azt gondolom, hogy Rédey és Németh hosszú baráti kapcsolata mindenesetre kellő alapot ad annak feltételezéséhez, hogy Németh Lászlónak Rédey sógoráról, Zámorról is hallania, tudnia kellett, valószínűleg személyes ismeretségük is régebbi keletű lehetett a Szilágyi Erzsébet fasori szomszédságuknál. Már szomszédokként lehettek tanúi annak, ahogyan az akadémiáról eltávolított Rédey Tivadar, aki addigra sógornője után feleségét is elvesztette, gyors, radikális szellemi hanyatlás után 1953 januárjában meghalt. Minthogy más élő rokona nem volt, nővérének családja gondoskodott a temetéséről.²² A Farkasréti temetőben ma közös sírban nyugszik Rédey Tivadar, Zámor Ferenc és Rédey Erzsébet.²³

Hogy tehát a Zámor házaspárral való ismeretség nemcsak a közös házba költözés szeszélye volt, az talán érthető már a fentiekből. De kik azok a „jó barátok”, akiknek Zámor Ferenc „apja és nagyapja” volt? Mint említettük, Zámoréknak egyetlen gyermekük született, Magda, Györgyi Gézané, aki férjével és gyermekeivel Némethék beköltözésekor már a fisor szomszéd házában lakott. Györgyi Géza csaknem kortársa volt Németh Lászlónak, orvosi tanulmányai ideje nagyrészt egybeesett. Pozitív bizonyítékot nem ismerek, mégis valószínűnek gondolom, hogy már ebben az időben ismerték egymást. Legidősebb fiukat, Györgyi Géza (1930–1973) elméleti magfizikust, a KFKI munkatársát²⁴ viszont már a Németh lányok révén ismerte meg az író. Németh Judit (*1932) fizikusnak tanult, és a Marx György köréhez tartozó Györgyi Géza szoros kapcsolatba került vele is, a családdal is, egy időben pedig Németh Ágnes (*1934) udvarlójaként könyvelték el.²⁵

²⁰ Szemtanúként idézte fel emlékeit ezekről az összejövetelekről TOLNAI Gábor, *Árnyból szőtt lelkek. Hoffmann Edith sziluettjei*, Corvina, Budapest, 1988, 5–31.; Németh László árnyképe: 29. sz.

²¹ „Nem tudom, hogyan intézte ezt el az íróval, aki baráti köréhez tartozott, de bizonyos, hogy [...] nem voltak többé olyan meghitt barátai Németh Lászlónak, mint azelőtt.” ZÁDOR Anna, *Arcképvázlat Hoffmann Edithről 1888–1945*, Holmi 1992/1, 93–98., itt: 97.

²² A temetésen részt vett Némethné Démusz Ella és Szabó Lőrinc, részvétlevelet írt Németh László. GYÖRGYINÉ ZÁMOR, *A Györgyi (Giergl)...*, 73.

²³ 21/2. parcella, 1. sor, 78. sírhely.

²⁴ HRÁSKÓ Péter, *Györgyi Géza = Magyar tudóslexikon A-tól Zs-ig*, 352.

²⁵ Ugyanehhez a körhöz tartozott a *Lányaimban* említett „Jozsó” is, Németh Judit évfolyamtársa, Zimányi József (1931–2006) magfizikus. Györgyi Géza demonstrátorként oktatta őket, később Zimányi feleségül vette Györgyi egyik húgát, vagyis Zámor Ferenc egy másik unokáját, a mate-

1953 januárjában Németh László egy Gulyás Pálnénak írott levelében szerepel mint „fiatal barátom” és „a gyermekeknek jó barátjuk”, aki, minthogy lejár Debrecenbe tanítani, a családról személyesen is „kikérdezhető”.²⁶ 1955 nyarán ő mint volt osztálytárs és barát jelenti a referenciát a Németh Lászlóval kapcsolatot kereső Abody Béla számára.²⁷ 1955 karácsonyán, az első unoka, Németh Judit kisfia keresztelőjén mint keresztapát látták vendégül: „a barát fizikus bájos kis feleségével, a jóslataimat beváltó Györgyi Géza, Gigi egykori udvarlója – mint keresztapa”.²⁸ Egy 1957. őszi levélben arról a kölcsönről is szó esik, amellyel a Németh család a fiatal házaspárt támogatta.²⁹

Noha Németh László nem emlegeti sokat a – főként a jóslat teljesüléséről szóló szöveghely felidézésével – láthatóan igen nagyra értékelt fiatal fizikus barátját, életsorsát rezonáló figyelemmel kísérte. Egy 1970-ben, Sajkodon adott interjújában, a „morális tartás és ellenállás készségével” felruházott asszonyokról beszélve, a következőket mondotta: „Hadd idézzek egy nem irodalmi példát. Egyik ismerősünk második gyereket várta, amikor férjét súlyos szerencsétlenség érte, amely egész életére bénává tette. Mindenki arra biztatta, legalább ezt az új, érlelődő terhet ne vállalja. De az asszony önmaga előtt is szégyellte volna, ha megfutamodik. Úgy viselkedett, mint regényhőseim viselkedtek volna az ő helyében.”³⁰ A „nem irodalmi példa” referencialitása egyértelműen azonosítható: ez pontosan az ifjú Györgyi Géza és felesége 1959-ben kezdődött, gyötrelmes története.³¹ A fiatal házaspár ezután költözött Németh László közvetlen közelébe, a Zámor-nagyszülőkhöz, a könnyebben megközelíthető, földszinti lakásba.

matikus Györgyi Magdolnát (*1934). NÉMETH László, *Tizenhét év múltán = Uő., Lányaim*, Ciceró, Budapest, 1996, 190 (a gyűjteményes életműkiadásban a *Lányaim* szövegétől elválasztva, az *Életmű szilánkokban* kötetben jelent meg ez a szövegrész); LÉVAI Péter, *60 év a fizika bűvöletében. 75 éves lenne Zimányi József*, *Fizikai Szemle* 56 (2006/12.), 416–420. Az ismeretség révén még albérlőt is közvetítettek a Németh családhoz: 1958 tavaszán Földes László (1934–1980) néprajzkutató lakott náluk, aki akkor egy harmadik unokának, Györgyi Erzsébetnek (*1936) udvarolt; az év nyarán összeházasodtak. A fiatalon meghalt Földes egyébként a negyedik, aki az említett Zámor-sírhelyen nyugszik.

²⁶ Németh László *élete levelekben*, 905. sz.

²⁷ *Uo.*, 1109. sz.

²⁸ NÉMETH, *Magam helyett*, II, 301. A „jóslatok” „beváltását” talán a következő szöveghellyel összhangban kell érteni: „Az én szépirodalmi munkáim egy része (bevált vagy nem bevált) jóslatnak tekinthető. [...] Bizonyos műveknek ez a jóstermészete olyasformán magyarázható, mint bizonyos álmoké. A művek lényeges része is a tudat alatt, ahogy én mondanám, a közérzet mélyén formálódik: annak a homályos, jövőbe látó, jövő felé tapogatózó magja idézi fel, rántja magához az élő homályt szemléltetővé tevő képeket. Amikor a *Mathiász-panzió* megfogant, a legidősebb lányom még csak kilencéves volt, a *Lányaim* kísérletei akkor folytak a legdiadalmasabban, a mű azonban az ő messzebb látó szemével érezte már, hogy az apró becsvágyat a biológikum bukásra ítélte: az ember szellemi családot könnyebben alakíthat a más gyerekeiből, mint a bennük járó ellenséges gének miatt a magáéiból.” *Uo.*, II, 119–120. – A feleség: Horváth Tünde (*1931) biofizikus; abban az évben voltak új házások.

²⁹ Németh László *élete levelekben*, 1270. sz.

³⁰ FÖLDES Anna, *Édenteremtő, fészékföltő asszonyok = NÉMETH László, Utolsó széttekintés. Életrajzi írások, esszék, drámák, műhelyvallomások*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1980, 860. Eredetileg a Nők Lapjában jelent meg.

³¹ FRENKEL Andor – MARX György, *Búcsú Györgyi Gézától*, *Fizikai Szemle* 23 (1973/12.), 353–356.

Zámor Ferenc személyiségéről Ganz-gyári munkatársának visszaemlékezése alapján alkothatunk képet, aki hosszan méltatja vezetői habitusát, tárgyalási képességeit és szerénységét. A minden elemében lelkes elismerésnek csak a gyáron kívüli életszférára vonatkozó megfigyeléseit idézem: „Egy kiegyensúlyozott magánéletnek lehettek tanúi azok, akik ezt közlelől láthatták. [...] A rendkívl szerencsés párválasztás után ideális családi életet élt feleségével és leányával. Szabadidejét nem barátokkal, nem is kávéházban, sem társasvacsorákon, de még egyesületek ülésein sem töltötte el, hanem a családjával. Boldog nagyapa és dédapa lett. Mind ezt a kiegyensúlyozott lelkiállag, a szépművészetek, az irodalom iránti érdeklődése, a sport, a szabadban való mozgás szeretete adhatta. A nagy családi séták a budai hegyekben [...] – mindazt a szépet és jót, amit családjának adhatott, csak növelte.”³²

A felsorakoztatott, kétségtelen életrajzi kapcsolatok együttesen jól érthetővé teszik, hogy Németh László – aki az újkori természettudományt lelkesen tanulmányozta, ám a technikai érdeklődés távol állott tőle³³ – miért érezte szükségesnek kifejezni a részvétét az idős gépészmérnök halála alkalmából.

Zámor Ferenc 1960. június 11-én halt meg.

Figurális olvasás („...a faló is trójaiakkal lesz tele”)

Egy hónappal Zámor Ferenc halála után, 1960. július 10-én a Németh László-levelezés egy írói tervekről tájékoztató, érdekes darabja íródott meg, többek között egy regény következő cselekményvázlatával: „A könyv tartalma száz év szellemiségének kortörténete egy család életén keresztül. [...] Nyolcvankét éves kortársunk, második szívrohama után, néhány hónappal halála előtt, már kissé túl az életen, szükségét érzi, hogy »tisztába tegye« életét. Amolyan emlékiratféléket ír. [...] Rendezgeti a családi levelesládát, följegyez napi eseményeket, újságokból másol ki, régi leveleket közöl s jegyzetel. [...] Így kerülnek írásába formás kis elemfuttatások is, s tágul az időbeni határ majd négyszáz évet, s nyalint magába tömésntelen élet-, emlékelemet, embereket, sorsokat, a világ s élet változatosságát. Unokája (az emberélet útjának felén lévő férfiember) rájön nagyapja passziójára. Elolvassa, s miután meggyőződik, hogy a feljegyzések írója újra nem olvassa el,

³² BARÁNSZKY-JÓB Imre, *Zámor Ferenc = Műszaki nagyjaink*, I., szerk. SZÓKE Béla, Gépipari Tudományos Egyesület, Budapest, 1983, 237–260.

³³ „A lateiner s parasztkörnyezet, amelyben felnöttem, majd bizonyos gépíszony, melyet az irodalmi közzsellem is igazolt, velem a technikai műveltség fontosságát csak akkor ismertette fel, mikor életem elzártsága miatt annak a megszerzésére már alig volt mód. [...] A kor komoly üzemeivel [...] csak egy-egy díósgyőri, kazincbarcikai kirándulás alatt kerültem futó kapcsolatba. [...] Azóta többször is átvettem a technika történetét. Van sejtelmem, milyen volt: Lenoir világlítógáz motorja, s milyen az első petróleum motoros magánjáró [...]; de a szétszedett motor fölött, ma is csak egy-két ellesett szót tudok mondatni a szerelómmel, mint dúzni, gyertya, karburátor.” NÉMETH László, *Levél Marx Györgyhöz* = *Uó., Megmentett gondolatok*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1975, 357–358.

amit ír, először szűkszavúan, majd egyre merészebben s gazdagabban »jegyzeteli« egy más ritmusra működő agy, ízlés és felfogás termékeit.” Két hónappal korábban, az élete nyolcvanharmadik évében járó Zámor, végzetes infarktusa előtt, amint láttuk, épp hasonló elfoglaltsággal töltötte napjait, részletesen feljegyezve életének eseményeit, aggregényeivel párhuzamosan felesége ifjúságát is, majd közös családi történetüket, a hadifogság idején ismét két szálon futó eseményeket, azután Ganz-gyári karrierjét és a motorvonatok eladása ügyében négy kontinensen folytatott tárgyalásait. Mielőtt azonban a kétségtelen referencia derűs örömeivel bólintanánk, tudnunk kell: az idézett levélnek Németh László nem az írója, hanem a címzettje volt. Egy távoli, erdélyi ház eső utáni párájában íródott a levél, Veress Dániel (1929–2002) vetette papírra, aki azt megelőzően csupán egyszer, 1958 őszén, Sajkodon találkozott személyesen Németh Lászlóval, a Szilágyi Erzsébet fasori házban pedig még sosem járt.³⁴ Sepsiszentgyörgyön még görögökre sem volt tehát szükség, hogy megteljen a faló, míg Németh László írói terveiben az általa igen jól ismert görögök sehol sem bukkantak fel hasonló konfigurációban.

Hasonló konfigurációban nem. A fellegvár ostroma mégsem szünetelt.

Sajkodon az 1960. év nyara nagyrészt a Bolyaiakkal telt, a Veress-sel az év első felében váltott levelek is jelentős részben erre a problémakörre tértek ismételtén vissza. A Németh Magdának augusztus végén írott levél értesített először arról, hogy a nyár végén már – néhány rapid feladat, egy Tolsztoj-beszámoló, egy hódmezővásárhelyi témájú írás mellett – új tárgyat talált magának az írói érdeklődés: ez a levél írta le elsőként a *Nagy család* címét.³⁵

Mielőtt drámacím lett volna belőle, a „nagy család” szintagmát Németh László alig néhány, és csakis bizalmas családi levelében alkalmazta. Mindkét általam ismert előfordulás 1957 első feléből való. Az egyik Németh Magda hazájából való kényszerű távozásával kapcsolatban említi „a nagy család hiányá”-t,³⁶ a másik szöveghely azonban éppen nem idillikus kontextusú: „bajokban-rotyogó nagy család”-ról beszél.³⁷ Ebből a méreteit tekintve valóban kiterjedt családból atomizálódott a Németh házaspár a kanadai elköltözésbe. E korábbi szöveghelyek szórványos voltát látva annál inkább kell annak némi jelentőséget tulajdonítanunk, hogy a szóban forgó szintagma legközelebb 1960 nyarának közepén, az itt közzé-

³⁴ Németh László *élete levelekben*, 1557. sz. A regény elkészültéről nem tudok (vö. 1621. sz.); azt az érdeklődést, amelyet a narrációs eszközök megújítása iránt áruel az – itt csak rövidítve közölt – levél, irodalomtörténeti munkáiban teljesítette be Veress Dániel. Például az erdélyi emlékirók szövegátogatásához írott nagytanulmányban, ahol hasonlóan kifejti: „Az emlékiratirodalom termékei [...] személyes emberi magatartások, alkatok, gondolkodásmódok és eszmeiségek lenyomatai...” *Emlékezetül hagyott írások. Erdélyi magyar emlékirók*, vál., bev., jegyz. VERESS Dániel, Dacia, Kolozsvár-Napoca, 1983, 6. A Veress levele által felvázolt, összetett narrációjú történelmi regények a posztmodern paradigmával jelentek meg a magyar irodalomban.

³⁵ NÉMETH László, *Levelek Magdához (1956–1971)*, kiad. NÉMETH Magda – MONOSTORI Imre, TIT Komárom megyei Szervezete – Új Forrás, Tatabánya, 1988, 107. sz. Az első változat első két felvonását november végén küldte el először színházi embernek az író: *Németh László élete levelekben*, 1600. sz.

³⁶ *Uo.*, 4. sz.

³⁷ *Uo.*, 16. sz.

tett kondoleáló levélben bukkant fel, a nyár végére pedig készen állott Németh László drámája, amelynek címéül ezt a jelzős szerkezetet választotta. A címben és a darab erős ideologikumában pedig a kifejezés egyértelműen figurális használatba került.

A nem a színdarab címét jelentő, köznévi értelmű „nagy család” szintagma jelentésszemináló használata a Németh-levelezésben 1961 tavaszán kerül elő a legkorábban,³⁸ az Illyés Gyula által írott születésnap gratulációban, ekként: „Kezem dörzsölve gratulálok magamnak, hogy annak a közösségnek a tagja lehetek, amelyet te díszítsz; hogy eredetiben olvashatlak. Kérlek s kisdéd családom velem együtt, érezd te is ezt. S éreztesd nagy családdoddal! Szívből, szeretettel kívánunk minden jót mindnyájatoknak!”³⁹ A megfogalmazás bravúros. Az első mondat mindjárt rögzíti az itt igen tág metaforikus értelemben használt szintagma alkalmi jelentését (a magyar irodalmat eredetiben befogadni képes nyelvi közösség), az idézetnek az a része viszont, amely a szintagmát ténylegesen tartalmazza, szándékoltan teljesen ambiguus abban a tekintetben, hogy a kérés az e széles közönség iránt kifejezendő írói bizalomra szólít-e fel, vagy egy teljesen konvencionális jókívánság családon belüli tolmácsolására. A levelezés zömében azonban nem ilyen artisztikus a szintagma metaforizálása. Maga Németh László alig-alig írja le, levelezőtársai viszont sokszor és sokféle értelemben aktualizálva alkalmazták: előfordul az írói társadalom szolidaritására (ill. annak hiányára) utaló értelemben,⁴⁰ megfeleltetik annak „a lelki-szellemi műhely”-nek, „amelyet a XX. századi magyar kultúrának neveznek”,⁴¹ van nemzedéki értelme,⁴² jelenti a kárpát-medencei nemzeteket, a föld népeit, sőt a kozmikus világerőket,⁴³ a veszprémi kultúrotthonban összegyűlt, Németh Lászlóra rezonáló értelmiségi kört,⁴⁴ sőt a mezőszilasi Mezőföld Mgtsz „vezérkara és összetagsága” jelölésére is ezt a kiüresedőben lévő metaforát alkalmazzák.⁴⁵ A jelentésszóródás egyik végállomása talán az a névnapi jókívánság, amely „kis és nagy családod és népünk öröme, erősítésére” kíván az írónak hosszú életet és jó egészséget.⁴⁶

Szemben a magánleveleiben megfigyelhető arányokkal, nyilvános írásaiban a „nagy család” szintagmát igen sokszor használta, sőt eszmerendszere egyik központi képzetévé tette meg Németh László. Kedvelt, sokszor elismételt gondolata volt a vérségi és a szellemi család szembeállítás, amelyek közül az utóbbi teste-

³⁸ A szintagma konvencionális, patriarkális használatának lehetősége természetesen mindvégig megmaradt, sőt a darab ismertté válásával, 1963. tavaszi megjelenését és őszi veszprémi bemutatóját követően az ilyen alkalmak is megsokasodtak: *Németh László élete levelekben*, 2078, 2695, 3101, 3126, 3223, 3238, 3766, 3822. sz.

³⁹ *Uo.*, 1649. sz.

⁴⁰ *Uo.*, 2099, 2108. sz.

⁴¹ *Uo.*, 3098. sz.

⁴² *Uo.*, 2291. sz.

⁴³ *Uo.*, 2271. sz.

⁴⁴ *Uo.*, 2198. sz.

⁴⁵ *Uo.*, 2414. sz.

⁴⁶ *Uo.*, 3246. sz. Születésnap változata: 3452. sz.

síti meg az értékesebb összetartozást, míg az előbbi csupán a genetika esetlegességét vagy éppen ellenséges hatalmát váltja valóra.⁴⁷ A „kis család” és a „nagy család” terminusa voltaképp ennek az ellentétnek a megismétlését jelenti, az utóbbi jelentését kiegészítve olyan ideológiai elemekkel, amelyek a „minőség-szocializmus”, a „sziget”, a „kert-Magyarország” hívószavakkal is előhívhatók az életműből.⁴⁸ Saját családja szellemi, érzelmi és erkölcsi egészként való működése és minősége mindig is kérdéses volt és problémaként jelentkezett Németh László számára. Akkor is, amikor méretét tekintve már nagy család vette körül, nem osztozhatott velük egy figurális-tipológiai értelemben vett „nagy család” életében.⁴⁹ Családjából való önkéntes elkülönüléseit olykor rendkívüli keserőséggel élte át.⁵⁰ A kudarcért viselt felelősség alól önmagát sem mentette fel: „Mert hisz kétségtelen, hogy a nagy család vágyában, ahogy az bennem élt, volt valami ábrándszerű. [...] Az én életemben azért is maradt tán álom ez a vágy, mert úgy látszik, nem volt meg bennem a varázs, legalábbis felnőttek összetartására. Családi életembe épp az vitt meg hasonlást, hogy ilyen nagy család magvává akartam tenni...”⁵¹

Mármost az a kérdés: vajon a szomszédságában lakó és a bemutatott több százlénévén az ő életéhez is kapcsolódó másik, ugyancsak nagyméretű család nem jele-

⁴⁷ Legtöbbször a *Mathiász panzió* kapcsán mondta el, hogy az „a vér szerinti s szellemi család első szembeállítását”, „a vérszerinti s szellemi család mérkőzése”, „vér és szellem drámája: a nő, aki nem vonzotta, egy szellemi családot alapított neki, s akinek a gyermekeire a maga szellemét akarta rákényszeríteni, ellenséges kromoszómáival minden apai művét romba dönti”; „a szellemünkben alapított család jobb, mint a vérünkkel előhívott. [...] A kromoszómák csak átmennek rajtunk a nagy kísérletező terveit szerint. Inkább csatornája, mint csinálója vagyok gyermekemnek. Igazán csak annak vagyok az apja, aki szellemem boltja alatt jól érzi magát.” Az idézett szöveghelyek rendre: NÉMETH László, *Negyven év = Uó., Negyven év. Pályatörténet – Horváthné meghal. Novellák – Gyász. Regény, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1969, 21.*; *A Társadalmi drámák új kiadásáról = Uó., Megmentett gondolatok, 394.*; NÉMETH, *Magam helyett, II., 24.*; NÉMETH, *Naplók = Uó., Homályból homályba, II., 520.* E sorba illik a Györgyi Géza kapcsán már idézett hely is.

⁴⁸ „Ahogy akkori [harcinca év közepe] hitem szerint a magyarságnak csak mint a minőség elvével áterjedt mintanépnek lehetett az életre reménye, a családból is mintacsaládot akartam csinálni, amely kis körben szemléltet nagy általános követelményeket. [...] Mindez azt kívánta, hogy a magam társadalmából kiválva, [...] egy nagy családdá bővülő közösségben, a »minőség-szocializmus« piciny szigetét teremtem meg. Egy kis tanyát, vagy ahogy akkor mondtam, farmot akartam venni, azon a minőség-földművelés, kert-Magyarország sejtjét rendezni be, olyan munkásokat véve fel, akik egyben tanítványaim is.” NÉMETH, *Negyven év, 19.* A *Nagy család* is e tematika történetébe illeszkedik: „A *Mathiász panzió* alternatívája kínálkozott; a vér szerinti s a szellemi család, a fölbomló kis család helyett az erkölcsi erő felszabadult vegyértékeit lekötő nagy; a hősön köré verődő véletlen családtagokkal...” *Uó., 58.*

⁴⁹ „A legnagyobb baj, hogy nemhogy ők elmaradnak, hanem hogy egy szellemi család körém verődését megakadályozzák.” NÉMETH, *Naplók = Uó., Homályból homályba, II., 523.*

⁵⁰ Például akkor, amikor – ahogy én önmagát megszólítva fogalmaz – az „elhagyott telepen, a hómezővel körülvett házban, egyedül, tíz négyzetméternyi kormos szobácskában [...] vigyáznod kell, hogy az aprófa alá tolt újságpapírt, levelet ki ne bontsd, nehogy újra találkoznod kelljen egy személyes sértéssel vagy a nyilvános gyalázzattal”, s ahol „közben tudod, hogy a földön még mindig ez a legjobb hely számodra, s a kölcson kutyától kaphatod, aki télen át az ajtó előtti ládában húzódik meg, s akit valódi gazdája egy halk füttvel elrendel mellőled, az emberiségből a legtöbb ragaszkodást.” NÉMETH László, *A „vallásos” nevelésről = Uó., Sajkódi esték. Tudománytörténet, műhelytanulmányok, A második hullám, emlékezés, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1974, 68.*

⁵¹ NÉMETH László, *A Nagy család története = Uó., Kísérleti dramaturgia. Drámák 1960–1969, I–II., Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1972, I., 462.*

níthetett-e meg Németh László szemében egy az ő családjánál szervezesebben összetartozó, intellektuálisan organikusabb, egységesebb képződményt? A másik család valóságos tagjainak az ő családjában is érződő gravitációs ereje nem mutatott-e példát arra, hogy egy vérségi közösségre nemcsak kiterjedt mérete miatt lehet alkalmazni a „nagy család” terminust, hanem az e fogalom elvi körülhatárolásakor odaértett értékelvek, minőségi eszmények is megvalósulhatnak családi keretekben? Vagyis azt kérdezem: nem lehetett-e 1960 nyarán, a darabcímű választás elindította disszeminálódási boomot közvetlenül megelőző pillanatban a kifejezés már átmenetben attól, hogy csupán a méretre utaljon, a figurális értelmű használat felé? És nem pillanthatta-e meg Németh a sikeres család fontos összetevőjeként az olyan, az ő habitusától gyökeresen különböző személyiségképlet varázsát, mint amilyenről Zámor Ferenc kollégája számolt be szemtanúként? De hiszen tudjuk, hogy megpillantotta: a közölt levél „tisztelt, kedves alak” fordulata éppen ezt a személyiségképletet összegzi.

Németh László csakugyan tett olyan nyilatkozatokat, amelyek nem tagadják annak a lehetőségét, hogy szellemi családként valóságos családok is működhettek. Az aggodalomra, hogy a „nagy család” preferálása „nem támadás-e általában a család intézménye ellen”, azzal felelt, hogy a *Nagy család* szereplői közötti viszonyrendszerben is, „a kialakult nagy családban, mint kisebb tömlő a nagyobban, három szerelemben nyilván három házasság is érik [...]. Azaz, a nagy család nem ellensége a kicsinek, sőt ezt most már [...] a tapasztalat alapján mondhatom: védője is. [...] Azzal, hogy tagjai felfogását, szokását, örömeit összezsírolja, kikapcsolja a benne létesült vagy belé került kis családokból azt az állandó széthúzást, amelyet hajlam, nézet, társaság különböző volta tart fenn.”⁵² A dráma egy másik kommentárjának egy helyén, a kis és a nagy családok összefüggését magyarázva, árulkodó példát is hoz az író: „Ahol [...] az emberek, mint a vasreszelék szemcséi hevernek egymáson, csak egy nagy szenvedély, [...] nevelő indulat, társtalanná vált társulékonyosság [...] kell hozzá, hogy egy mágnes-ember körül egy szellemi családdá rendeződjenek.” Ilyen mágnes-emberként nevezi meg Karácsony Sándort. „Ő azonban csak a nagy, országos példa volt, a bibliai gyermekszámú fő családfő, de volt s van ma is ilyen, több is, szerte az országban. Egyik lányomon át bepillantásom van egy, a Karácsonyénál kristályosabb, tudóscsaládba, melyet fiatal fejének önfeláldozása s tanítói hajlama tart össze, s melyben [...] – kis tömlő a nagyban –, a kis családok is helyet kapnak.”⁵³ Azt hiszem, a fent kifejtettekből együttesen következtetve, meg tudjuk határozni, milyen tudóscsaládról van itt szó. A tudóscsalád fiatal fejének Marx Györgyöt (1927–2002) sejtem, „aki már ifjú docens korára ki tudta váltani [...] Juditból [...] azt az áhítatot, amit apja alkalmasint a sírból sem”.⁵⁴

⁵² *Két megjegyzés a Nagy családhoz* = NÉMETH, *Kísérleti dramaturgia*, I, 681–682.

⁵³ *A Nagy család története* = NÉMETH, *Kísérleti dramaturgia*, I, 463.

⁵⁴ NÉMETH, *Tizenhét év múltán*, 189. Marx életművéről és személyiségéről: NÉMETH Judit, *Marx György, a tudomány világpolgára*, Természet Világa 134 (2003/2.), 55–59.

A kis tömlők között pedig, a Németh Judit–Dörnyei József házaspár mellett⁵⁵ bizonyosan ott kellett lenniük a Györgyi Géza–Horváth Tünde fizikus és a Zimányi József–Györgyi Magdolna fizikus–matematikus házaspároknak is.

Erősítheti az elmondottakat, hogy a magándokumentum és az irodalmi és eszmei program között még e rövid levél esetében sem csak a „nagy család” figurativitása teremt kapcsolatot. A levélben méltatott, „szívósságáért csodált” öreg olyan attribútumok (mind a szívósság, mind az azt elismerő csodálat) hordozója, amelyek – amellet, hogy kortársai egyik-másikának tulajdonította őket⁵⁶ – Németh László önértelmezésének is fontos elemei voltak.⁵⁷ Újabb drámáinak kiadását vezette be a következő szavakkal: „Elhanyagolt kertek közt élek, beteg, monilia, pajzstetű lepte fákon csodálhatom a hajtani, teremni akaró élet szívósságát. Mért ne követte volna az ő rendíthetetlen iparkodásuk, aki napjait abban az illúzióban élte le, hogy nemcsak a maga életösztone sarkallta munkájában?”⁵⁸ Azt hiszem, Németh László nemcsak pusztuló sajkodi almafáinak⁵⁹ rendíthetetlen iparkodását kísérte figyelemmel, hanem más ösztönzések, emberi példák is sarkallták. Sőt azt hiszem, hogy e példák némelyikével kapcsolatban azt is nyugtáznia kellett, hogy az övétől radikálisan különböző személyiségképletek esetenként, gondosan ápolt kertekben, harmonikusabban virágoztak és gyümölcsözőbben teremttek, és ezzel szintén nem keveset tettek olyan célokért, amelyeknek a drámakötetet nyitó bevezetőben csak az aposziopészis hagy helyet: szűkebb és tágabb közösségük – kis és nagy családjuk – javára. Vagyis a Németh László–szövegek Kulcsár Szabó Ernő leírta sajtósága működik a kondoleáló levélben is: erősebb diszkurzív tiltás alatt van a megítélés föltárulása, mint a megítélés szimptomáinak nyelve; a nyelv kiszakad az intencionális uralom alól; a szöveg többet tesz annál, mint amennyit diszkurzív eredete függőségének kényszere alatt mond.⁶⁰

A falóban csakugyan trójaiak ülnek, de a városban fel-alá grasszálnak a görögök.

⁵⁵ Dörnyei ugyan nem volt fizikus, de a Marx György iránti odaadásban osztozott feleségével: NÉMETH, *Tizenhét év múltán*, 189.

⁵⁶ Például Veres Péternek: *Beszélgetés Veres Péterről* = Uő., *Megmentett gondolatok*, 565.

⁵⁷ Lásd például: NÉMETH, *A „vallásos” nevelésről*, 69.

⁵⁸ NÉMETH, *Kísérleti dramaturgia*, II., 6.

⁵⁹ NÉMETH László, *Pusztuló kertek* = Uő., *Utolsó szétteltekintés*, 427.

⁶⁰ Vő. KULCSÁR SZABÓ, *I. m.*, 423., 426.